
PREZENTACJE

Kazimierz Twardowski (1866 - 1938). Współtwórca pedagogiki naukowej i akademickiej w Uniwersytecie Lwowskim

1. Wprowadzenie

Filozoficzna Szkoła Lwowska i dzieło K. Twardowskiego doczekały się bardzo wielu kompetentnych opracowań w postaci licznych monografii, rozpraw, analiz, ocen i interpretacji dokonywanych z różnych, głównie filozoficznych, ale także z pozafilozoficznych punktów widzenia i stanowisk¹.

Ale dzieło filozoficzne i naukowe kręgu szkoły K. Twardowskiego, a zwłaszcza jego osobiste dokonania akademickie, rola nauczycielska i pedagogiczna, stwarzają ciągle jeszcze zachęcające pola do dalszych badań, interesujące poznawczo obszary zagadnień pedagogicznych i historyczno-pedagogicznych. Można postawić tezę, że „niewyeksplorowana” pozostała zwłaszcza ta warstwa jego twórczości, która dotyczy pedagogiki teoretycznej i psychologii. Interesujące zwłaszcza pod względem poznawczym wydają się osobliwe w poglądach tego uczonego pogranicza tzw. filozofii „czystej” i humanistycznych oraz empirycznych typów wiedzy o człowieku; kwestia granic poznawczych swistego, logicznego empiryzmu i psychologii teoretycznej a także humanistycznych i aksjologicznych sposobów ujmowania dróg rozwoju osoby ludzkiej, wychowania i wychowalności człowieka.

2. Osobowość intelektualna – filozofa i nauczyciela

Kazimierz Twardowski, człowiek o niewątpliwie wybitnym umyśle, przez całe życie związany był „całym sobą” z wieloetnicznym i wielokulturowym Lwowem, a jednocześnie głęboko utożsamiał się z polskością jego Wszechnicy². Na tej kanwie wielokulturowych tradycji, ich odręb-

ności i realnych więzi, doświadczeń własnego rodowodu społecznego i świadomej drogi życiowej, kształtowały się jego horyzonty naukowe, zasady życia i wartości etyczne. Był niejako z natury swego intelektu filozofem, myślicielem, ale też z dojrzałej samoświadomości głęboko przeświadczonym o swojej roli wychowawcy, nauczyciela i pedagoga. I to chyba najbardziej zachęca do próby rozpoznania jego myśli, duchowości oraz wrażliwości na filozoficzną i antropologiczną problematykę zagadnień wychowania i wychowalności człowieka.

Zagadnienia te ujmował on i uprawiał głównie z perspektywy filozofa, ale też znacznie szczegółowej, a więc z punktu widzenia pedagogiki, psychologii, logicznej analizy języka itp. Prawdą jest, że jeżeli liczne i wielostronne podejścia (odniesienia) do twórczości K. Twardowskiego dokonane zostały z pozycji filozofii, to prawie brak jest w dotychczasowych badaniach odniesień ściśle pedagogicznych, dokonywanych z pozycji pedagoga i historyka wychowania³. Zwłaszcza ewidentny jest niedostatek pedagogiczno-humanistycznej i hermeneutycznej rekonstrukcji jego twórczości, umysłowości, psychiczności i duchowości nauczycielsko-pedagogicznej. Brak ten wydaje się być wielkim zubożeniem obrazu sylwetki i dorobku tego uczonego, filozofa i pedagoga – „instytucji” w Uniwersytecie Lwowskim. •

Ale tak pojęte podejście domaga się odkrycia i ukazania niezwykłego bogactwa myśli tkwiących na pograniczach filozofii teoretycznej i antropologii filozoficznej o rozmaitych pedagogicznych pochyleniach i orientacjach psychologiczno-pedagogicznych. Z tego fenomenu lwowskiej formacji kultury filozoficznej i umysłowej, którą współtworzył K. Twardowski wyrastały zjawiska

niejako pochodne, ale jakże znaczące dla Uniwersytetu Lwowskiego, a w konsekwencji dla rozwoju swoistych, lwowskich szkół filozofii pedagogicznej, edukacyjnej antropologii humanistycznej, pedagogiki psychologicznej oraz fenomenologii pedagogicznej, a także innych jeszcze kierunków w dziedzinie nauk i refleksji o wychowaniu.

W kręgu tych dość osobliwych, często nowatorskich nurtów myśli z pogranicza filozofii, psychologii, antropologii i pedagogiki znaleźli się też tej miary twórcy, co m.in. S. Baley, S. Błachowski, Z. Kukulski, W. Witwicki, M. Kreutz, H. Słoniewska, I. Dąbmska, L. Jaxa-Bykowski, E. i L. Blausteinowie, B. Nawroczyński, K. Sośnicki, M. Ziemnowicz i inni⁴. Ale to zaledwie część wybitnych postaci w różny sposób związanych z lwowskimi naukami o wychowaniu, uczniów, którzy wyrastali w kręgu oddziaływania prof. K. Twardowskiego. Zresztą i on przez wiele lat, tkwiąc wyłącznie we Lwowie, wchodził w różnorakie związki osobowe, kontakty naukowe i intelektualne, które tworzyły i zmieniały jego filozoficzną, akademicką i pedagogiczną tożsamość. Choć niemal każdej z wymienionych postaci poświęcono znaczącą literaturę analityczno-oceniającą, zwłaszcza z punktu widzenia reprezentowanych przez nie specjalizacji filozoficznych, to jednak rzecz wymaga bardziej całościowego, międzydiscyplinarnego podejścia badawczego, w tym z punktu widzenia pedagogiki jako nauki o człowieku, o jego rozwoju poprzez wychowanie.

3. W kierunku psychologii, pedagogiki teoretycznej i praktycznej wiedzy o wychowaniu

Mogło by się wydawać, że jakakolwiek nowa, kolejna próba penetracji dorobku intelektualnego, dzieła filozoficznego, pedagogicznego i akademickiego K. Twardowskiego, to zadanie nie rokujące istotniejszych rezultatów poznawczych⁵? Niemniej, w kontekście powyższych uwag pełniejszej rekonstrukcji naukowej oczekują osobowościowo-nauczycielski wizerunek i ideowo-pedagogiczne dokonania lwowskiego profesora, a także sylwetki jego uczniów, których inspirował i skupiał wokół siebie, tworząc niepowtarzalną kulturę pedagogiczną w Uniwersytecie Lwowskim. A trzeba z całą wyrazistością stwierdzić, że środowisko to, niezależnie od stopnia

lojalnego i świadomego utożsamiania się z „mistrzem” i jego szkołą myślenia, obiektywnie i realnie tworzyło wielodyscyplinarne i wielokierunkowe podwaliny pedagogiki akademickiej i nauk o wychowaniu we Lwowie w ciągu kilku dziesięcioleci poprzedzających wybuch II wojny światowej.

K. Twardowski jako uczony, profesor akademicki i pedagog był niestrudzonym „apostosem” lwowskich stowarzyszeń twórczych, wydawniczych i oświatowych. Związany był ze Lwowem, z jego społecznością i kulturą na dobre i złe przez niemal całe swoje życie zawodowe⁶. Dodajmy, życie przepelnione wyteżoną pracą, osobliwie pojętą obowiązkowością, służbą Uniwersytetowi, tworzeniem nauczania, organizowaniem instytucji i niepowtarzalnego klimatu środowiskowego, „metafizycznej” wręcz atmosfery naukowości. Ale jednocześnie zawsze przestrzegał i uczył pragmatycznej orientacji w rzeczywistości, odpowiedzialności i kultu dla pracy na co dzień. Własną i innych pracę akademicką, naukową i pedagogiczną traktował jako swoiste zobowiązanie i postannictwo w jakimś „mesjanistycznym” sensie pojmowania owej służby. Łączył w swojej postawie styl rzeczowego pragmatyzmu z poczuciem wizji i wypełnianej misji. Związany z Uniwersyteciem, od początku swojej drogi naukowej i akademickiej, był z nim zrośnięty jak nikt inny. Dzięki temu chyba najlepiej ucieleśniał przekaz jego historii i wizję przyszłości przy uwzględnieniu znaczenia w tym procesie jednostek, państwa i narodu. Umiał w nim znaleźć właściwe miejsce zarówno dla jednostki, jak i dla interesu państwa, narodu, społeczności lokalnej i obywatelskiej.

Uzasadnionym więc zadaniem staje się ukazanie jednej ze stron całej złożonej i spójnej tożsamości twórczej i osobowej lwowskiego profesora, czyli jego „częstki” pedagogicznej. Jest to możliwe i pożądane, gdyż owa pedagogiczna „częstka” wyraziście ujawnia się jako szczególniej przejaw całej sylwetki intelektualnej, filozoficznej i twórczej tego człowieka⁷.

4. Niektóre fakty biograficzne

Prezentowana przez nas biografia akademicka i szkic działalności oświatowo-pedagogicznej K. Twardowskiego oparte są niemal wyłącznie na

materiale źródłowym⁸. Zgodnie z nim Kazimierz Jerzy Adolf ze Skrzypny Twardowski, herbu Ogończyk, urodził się w Wiedniu, dnia 20 października 1866 roku⁹. Nauki gimnazjalne odbywał w „Theresianum”, gdzie został uhonorowany złotym medalem i zdał z wyróżnieniem egzamin dojrzałości. Otworzyło mu to drogę na Uniwersytet w Wiedniu, gdzie w latach 1885 - 1889 oddawał się studiom filozoficznym pod kierunkiem F. Brentana¹⁰. Obok tego studiował jeszcze historię, nauki przyrodnicze i matematykę. Po odbyciu jednorocznej służby wojskowej (1889 - 1890), w 1891 roku przedłożył rozprawę doktorską pt. „Idee und Perception, eine erkenntnistheoretische Studie aus Descartes”, wydaną w 1892 roku. Pracę tę napisał przebywając w dobrach hr. Wojciecha Dzieduszyckiego w Jezupolu, gdzie pełnił funkcję „nadwornego” bibliotekarza i doradcy intelektualnego.

W styczniu 1892 roku, po uzyskaniu „zasiłku ministerialnego”, udał się na studia w zakresie psychologii eksperymentalnej do Lipska. Tam studiował pod kierunkiem W. Wundta, później słuchał także wykładów K. Strümpfa w Monachium. Po powrocie do Wiednia w 1892 roku promowany został na doktora filozofii. Wkrótce, bo w lipcu 1894 roku, uzyskał w Uniwersytecie Wiedeńskim „veniam legendi” (docenturę, habilitację) z filozofii na podstawie rozprawy pt. „Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen” (Wiedeń 1894). W tym też roku podjął wykłady z filozofii w charakterze docenta prywatnego.

W 1895 roku, postanowieniem cesarskim mianowany został profesorem nadzwyczajnym filozofii w Uniwersytecie Lwowskim¹¹, gdzie od 15 listopada tegoż roku podjął wykłady akademickie. W 1898 roku mianowany został profesorem zwyczajnym tej uczelni¹². Wtedy też otworzyły się przed K. Twardowskim możliwości awansu akademickiego. Nie skorzystał jednak z propozycji objęcia katedry psychologii (1918) i filozofii (1920) w Uniwersytecie Warszawskim. Nie uchylał się natomiast od funkcji kierowniczych we Wszechnicy Lwowskiej. W latach 1900 - 1906 pełnił funkcje dziekana i prodziekana Wydziału Filozoficznego. W trudnych latach 1914 - 1917 właśnie K. Twardowskiemu powierzono trzykrotnie z rządu godność rektora Uniwersytetu. Wykazał się wtedy talentami mediacyjnymi, zdolnością do rozsądnych kompromisów, zapewniając w ten

sposób ciągłość pracy Uniwersytetu w dramatycznym czasie wydarzeń wojennych. Składając w 1917 roku godność rektora otrzymał w uznaniu jego doniosłych i trwałych zasług dla Wszechnicy Lwowskiej pamiątkowy pierścień od Senatu uczelni¹³.

5. Kazimierz Twardowski, Uniwersytet i środowisko oświatowe Lwowa

K. Twardowski dzięki wszechstronności swojego umysłu, zdolnościom teoretycznym i umiejętnościom działania praktycznego, a zwłaszcza dzięki szczeremu zaangażowaniu w naukowe życie Uniwersytetu i jego misję edukacyjną pełnił w nim rozliczne, zdawałoby się trudne do pogodzenia funkcje: od powinności naukowo-akademickich, poprzez zadania dydaktyczno-pedagogiczne, po obowiązki finansowo-organizacyjne i planistyczne. W latach 1900 - 1903 był przewodniczącym Zarządu Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich. W latach 1904 - 1908 pełnił obowiązki członka, delegata senatu akademickiego do Komisji Egzaminacyjnej (z ramienia Rady Szkolnej Krajowej) dla przeprowadzenia uzupełniających egzaminów dojrzałości. Natomiast od 1896 roku uczestniczył jako członek, a następnie od 1919 roku jako dyrektor w pracach Naukowej Komisji Egzaminacyjnej dla nauczycieli szkół średnich i gospodarczo-handlowych¹⁴.

Był autorem ważnego projektu reorganizacji funkcjonowania jednostek akademickich Uniwersytetu (1908/1909). System ten, który przetrwał do końca lat 20-tych, formułował zasady postępowania przy wpisach i ewidencji studentów, dotyczył organizacji pracy senatu uczelni, dziekanów, profesorów, studentów i urzędników. Za swego rodzaju paradoks uznać można fakt, że K. Twardowski był przez kilka lat, do 1911 roku stałym referentem spraw kancelaryjnych, odpowiedzialnym w dzisiejszym znaczeniu za organizację spraw kwestury i rachunkowości wszystkich jednostek struktury akademickiej. Funkcję tę pełnił obok licznych obowiązków naukowych, dydaktycznych i środowiskowych do 1919 roku, za co uhonorowano go drugim pierścieniem pamiątkowym Uniwersytetu¹⁵.

Także znamienne było zaangażowanie K. Twardowskiego w sprawy zapewnienia zasiłków ministerialnych dla kandydatów do stanu nauczycielskiego.

Występował mimo swojego „zachowawczego” rodowodu społecznego po stronie rzeczników dopuszczenia kobiet do studiów na Wydziale Filozoficznym. Osobiście przyczynił się do przełamania tej bariery społeczno-edukacyjnej. Wielki hart ducha i siłę charakteru okazał rozpoczynając urzędowanie jako Rektor Uniwersytetu Lwowskiego na uchodźstwie w Wiedniu¹⁶. Zachował wtedy stosowny umiar wobec władz austriackich. Mimo tego był atakowany za zbyt daleko idący serwilizm, choć zapewne trudno mu było w tamtych warunkach uniknąć niekonsekwencji i kompromisów wobec Monarchii, która zniewalała siłą swej tradycji, utrwalonej mentalności publicznej i nawyknień ludzkich. Wtedy to, powodowany poczuciem patriotycznym, w październiku 1917 roku powołał Fundusz Zapomogowy dla polskiej młodzieży akademickiej, który przetrwał i funkcjonował jeszcze przez wiele lat później. W dobie odradzania się i kształtowania Rzeczypospolitej (1918-20) opracował projekt ustawy szkół akademickich, którego pewne elementy wykorzystano w późniejszych ustanowieniach prawnych¹⁷.

K. Twardowski prowadził przez z górą ponad 30 lat niezwykle ożywioną i kreatywną działalność naukową i nauczycielsko-pedagogiczną. I choć był filozofem, najgłębiej chyba związanym z tzw. „czystą” filozofią akademicką, to jednak jego „filozofia” pojmowania i metoda uprawiania tej dyscypliny szeroko wykraczały poza tradycyjny, „ciasny” horyzont owej „abstrakcyjnej” dyscypliny. Dążył, z czasem coraz silniej i wyraźniej, do poszerzenia jej na obszar psychologii i pedagogiki, antropologii humanistycznej, psychologii pedagogicznej i społecznej, a nawet politycznej, jako swoistej aplikacji filozofii w obszarze wiedzy stosowanej.

6. Od filozofii do pedagogiki uniwersyteckiej i jej zastosowań praktycznych

Objąwszy Katedrę Filozofii zainicjował utworzenie Seminarium Filozoficznego. Od roku akademickiego 1897/1898 istniało ono w dwóch grupach konwersatoryjnych. Jednym z nich kierował cały okres. Drugim zaś tylko w latach 1900-1904, pracowicie wdrażając kandydatów do systematycznych studiów filozoficznych i psychologicznych¹⁸. Od początku, podobnie jak E. Czerkawski, K. Twardowski był zwolennikiem

utworzenia II Katedry Filozofii o specjalności pedagogicznej i psychologiczno-wychowawczej.

W latach 1903-1907 K. Twardowski wspierał B. Mańkowskiego w jego dążeniach do utworzenia Seminarium Pedagogicznego uwieńczonych ostatecznie powodzeniem¹⁹. O jego rzeczywistym stosunku do pedagogiki w Uniwersytecie świadczyły m.in. takie fakty, iż w roku akademickim 1901/1902 rozpoczął po raz pierwszy w Uniwersytecie Lwowskim zajęcia z psychologii teoretycznej, pedagogicznej i eksperymentalnej. Zajęcia te musiały być przerwane na pewien czas z powodu braku lokalu i odpowiedniego wyposażenia. Dopiero po uzyskaniu osobnego lokum dla Seminarium Filozoficznego można było urządzić w nim także pracownię psychologiczną i wznowić zajęcia. Natomiast w sytuacji, gdy docent prywatny A. Danysz dość nieoczekiwanie zrzekł się swojej „veniam legendi”²⁰ i przerwał wykłady z pedagogiki i dydaktyki ogólnej, K. Twardowski bez wahania podjął zajęcia z tych przedmiotów w półroczu letnim 1902/1903. Wykłady te prowadził w wymiarze trzech godzin tygodniowo na Wydziale Filozoficznym²¹.

Do chwili objęcia II Katedry Filozofii K. Twardowski udzielał się filozoficznie i pedagogicznie w cotygodniowych posiedzeniach Koła Filozoficznego „Czytelnia Akademickiej”, które istniało do 1917 roku. Nie ustając w swych wysiłkach oświatowo-pedagogicznych zorganizował w 1919 roku „Konwersatorium Filozoficzne Młodzieży Akademickiej”. Po ustaniu działalności tej formy edukacyjno-wychowawczej systematycznie uczestniczył w posiedzeniach Koła Filozoficznego Towarzystwa Akademickiego „Zjednoczenie”²².

Poza działalnością naukowo-dydaktyczną w Uniwersytecie K. Twardowski zaangażowany był w aktywną służbę społeczno-nauczycielską i pozaakademicką działalność odczytowo-oświatową. Miała ona w swych intencjach charakter „organicznej” pracy społeczno-edukacyjnej, ale też bardziej uniwersalne przesłania kulturotwórcze. Wynikały one ze swoistego poczucia zobowiązania i powinności udostępniania wiedzy innym, otwierania horyzontów myślenia wielokulturowego, niezależnie od przynależności do określonej grupy społecznej, czy etnicznej. W latach 1899-1906, corocznie, K. Twardowski wygłaszał cykle prelekcji w ramach Powszechnych

Wykładów Uniwersyteckich we Lwowie i kilkunastu miejscowościach rejonu lwowskiego²³.

Problematyka wykładów była wielce urozmaicona i adresowana do różnych odbiorców. Systematyczne kursy dotyczyły dziedziny ogólnopedagogicznych, dydaktyki, etyki, pedagogiki filozoficznej, a także zagadnień społeczno-wychowawczych. Wykłady o tematyce edukacyjnej odbywał m.in. na kursach seminaryjnych Zakładu Wychowawczego Marii Bielskiej. Były to wykłady zarówno z pedagogiki, jak i dydaktyki (1896-1898). W latach 1896-1899 prowadził wykłady z filozofii i metodyki nauczania tej dyscypliny w Towarzystwie Kursów Akademickich dla Kobiet, zaś psychologię ogólną wykladał dla słuchaczy Towarzystwa Bratniej Pomocy Studentów Politechniki Lwowskiej (1898). W latach 1901-1902 prowadził zajęcia z psychologii pedagogicznej dla Stowarzyszenia Nauczycielek i Wychowawczyń. W 1903 roku zapoznawał uczestników „Wyższych Kursów Wakacyjnych” w Zakopanem z zagadnieniami filozofii i myśli wychowawczej XIX wieku. Natomiast na „Wakacyjnym Kursie Uniwersyteckim” w Cieszynie (1904) przedstawiał jego uczestnikom zasady dydaktyki ogólnej i prowadził wykłady z zakresu wychowania i nauczania. Nadto w 1910 roku wygłosił w Warszawie długi cykl wykładów dla Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego²⁴.

Mimo licznych i absorbujących obowiązków akademickich, także jako rektor, prorektor i wielokrotnie dziekan, gotowy był do „incydentalnej” niejako współpracy z licznymi wtedy stowarzyszeniami oświatowo-kulturalnymi i kobiecymi. Odbywał szereg odczytów, m.in. w „Ognisku” i w „Bibliotece Polskiej” w Wiedniu, w oddziałach Towarzystwa Oświaty we Lwowie i okolicznych miejscowościach, w „Czytelnii dla Kobiet”, w Związku Naukowo-Literackim we Lwowie i Stanisławowie, w Czytelnii Naukowej w Przemyślu, w Domu Polskim w Czerniowcach, dla nauczycieli szkół średnich, uczestników kursu organizowanego przez RSK. Prowadził także znamienne ze względu na miejsce i okoliczności wykłady dla „nauczycieli polskich na uchodźstwie” w Wiedniu (1915), wykłady pod tytułem „Scientia vitae magistra”²⁵.

K. Twardowski należał w ówczesnym wieloetnicznym, wielokulturowym i wielowyznaniowym Lwowie do czołowych dostarcycieli myśli

i zawsze aktualnej idei, wyrażającej dążenie do uczynienia nauki dobrem uniwersalnym i utylitar-nym jednocześnie, dostępnym dla wszystkich. Z tych przeświadczeń wywodziła się też jego myśl teoretyczno-pedagogiczna i filozoficzno-antropologiczna, a także działania o charakterze praktyczno-oświatowym w szerzej pojętym środowisku lwowskim.

Nade wszystko był patronem intelektualnym i współorganizatorem Towarzystwa Kursów Akademickich, w którym przez cały czas istnienia (1896-1914) pełnił honory sekretarza. Programował, organizował i przeprowadzał wykłady i kursy, których celem było, jak można sądzić na podstawie analizy tej działalności, usuwanie barier w dostępie do oświaty, wiedzy ogólnej i samowiedzy kulturowej u progu znamiennych przemian umysłowych, narodowych i społecznych w Galicji i całym kraju.

K. Twardowski, będąc przekonany zwolennikiem emancypacji edukacyjnej i światopoglądowej kobiet, włączył się do pracy Komitetu Założycieli Towarzystwa Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego, później Gimnazjum im. J. Słowackiego. Pełnił w latach 1905-1910 funkcję vice przewodniczącego, a później przewodniczącego tego stowarzyszenia o dużych ambicjach i dokonaniach edukacyjnych we Lwowie²⁶.

Nie do przecenienia pozostaje też wieloletnia działalność K. Twardowskiego w kierowniczych gremiach i organach Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych w latach 1905-1911²⁷, gdzie zasiadał także jako przewodniczący tej organizacji nauczycielskiej, instytucji naukowej i oficyny wydawniczej. W tym „ekskluzywnym” środowisku obywateli i profesorów, pełnym indywidualności, koterii, ambicji, aspiracji a także próżności umysłowej, pozostawał przez długie lata rzeczywistym autorytetem intelektualnym i wyrazicielem myśli pedagogicznej. Zgodnie ze swoją pryncypialnością umysłową uczonego o nieprzeciętnej wyobraźni połączonej z pragmatycznym temperamentem nauczyciela, dbał o poziom reprezentacji tego środowiska, treść dyskursu naukowego, o problematykę pedagogiczno-oświatową, a także o sprawy zawodowe i socjalne swojego środowiska. Znamienna była zwłaszcza jego troska o nauczycielki wyrażana na łamach własnego organu, jakim było „Muzeum”²⁸. Jako redaktor tego pisma w latach 1905-1911 skutecznie preferował

linię obiektywnej oceny rzeczywistości w podejmowanej na jego łamach problematyce, wraz z postulatami umiarkowanego postępu pedagogicznego i programowego szkoły²⁹.

Swoistą kwintesencją wieloletnich działań, zachowań etyczno-nauczycielskich i wyrażanych myśli przez K. Twardowskiego, w tym wielce szanowanym przez niego Stowarzyszeniu, były jego „Mowy i rozprawy”³⁰. Stanowiły one niezwykle wnikliwy dokument czasu, ówczesnych spraw naukowo-akademickich, zagadnień edukacji i pedeutologii, problemów z pogranicza filozofii, pedagogiki, kultury i nauki o społeczeństwie. Gromadzone przez lata doświadczenia oświatowo-pedagogiczne zawiodyły go do zaszczytnej i prestiżowej wtedy funkcji przewodniczącego Związku Państwowego Austriackich Towarzystw Szkół Średnich³¹.

7. Pedagogika uniwersytecka a środowisko edukacyjne Lwowa

K. Twardowski chętnie, z powagą i kompetentnie angażował się w żywą wtedy debatę na temat kształtu programowego i organizacyjnego szkół średnich. Swoje opinie i poglądy wyrażał wielokrotnie w swoich licznych tekstach oświatowo-pedagogicznych. Wziął także udział w swoistym dyskursie na tematy oświatowe za pośrednictwem ankiet kierowanych do wybitnych „osobistości i nauczycieli szkół”³². Ta ceniona wtedy metoda gromadzenia ocen, opinii i stanowisk dotyczyła różnych zagadnień oświatowych. W 1902 roku odnosiła się do nauczania propedeutyki filozofii w szkołach średnich. K. Twardowski przekazał w tej sprawie szereg cennych uwag i propozycji, gdyż dziedzina ta była mu szczególnie bliska. Kolejna ankieta Ministerstwa Wyznań i Oświecenia z 1909 roku dotyczyła nowego planu nauki w gimnazjach klasycznych i gimnazjach realnych. Także i w tej sprawie zarysował interesujący model edukacyjny i pedagogiczny dla obu równoprawnych form kształcenia. Wypowiadał się również w sprawie nowych przepisów egzaminacyjnych dla nauczycieli szkół średnich. Jako długoletni uczestnik i kierownik różnych form kształcenia pedagogicznego i awansowania nauczycieli wypowiadał się w latach 1918 i 1919 także w sprawie koncepcji organizacyjnej, akademickiej i naukowej Uniwersytetu Warszawskiego,

jak i wniosków dotyczących mianowania profesorów tej uczelni³³.

W październiku i listopadzie 1918 roku K. Twardowski brał czynny udział w pracach komisji MWR i OP w sprawie przygotowania założeń ustroju szkolnego w odradzającej się państwowości. W latach 1919-1920 zasiadał w gremiach ministerialnych dla przygotowania projektu ustawy o organizacji szkół akademickich w Polsce, a także przepisów egzaminacyjnych dla kandydatów na nauczycieli szkół średnich w odrodzonej Polsce. Wcześniej, jeszcze w czasie działań wojennych, K. Twardowski wielokrotnie wykazywał się patriotyczną postawą organizując Dom Akademicki dla rozproszonej działaniami wojennymi młodzieży studenckiej w Wiedniu i we Lwowie³⁴. W latach 1899-1909, podobnie jak inni profesorowie filozofii i pedagogiki (E. Czerkawski, A. Skórski, A. Raciborski, A. Danysz, B. Mańkowski, K. Ajdukiewicz i inni), przewodniczył z ramienia RSK egzaminom dojrzałości w gimnazjach lwowskich³⁵.

8. Kazimierz Twardowski i uczniowie w dziedzinach wiedzy o wychowaniu

Rozległa i różnorodna była – jak widać – aktywność K. Twardowskiego na wielu polach pozostających w ścisłym związku z dziedziną oświatowo-pedagogiczną. Dotyczyła ona działalności społecznej, redakcyjnej i pisarskiej w postaci licznych rozpraw i mniejszych prac z zakresu filozofii, psychologii, pedagogiki, zagadnień oświatowych i społecznych, także recenzji, sprawozdań, polemik, przekładów własnych i obcych³⁶.

Opisana w pewnej mierze twórczość naukowa, działalność pisarska, społeczna i redakcyjna K. Twardowskiego na niwie szerzej pojętej filozofii oświaty i wychowania pozostawia dalsze pola poznawcze ujmowane w perspektywie jego kreatywnej roli jako uczonego i nauczyciela akademickiego. Nie można bowiem, jak się okazuje „oddzielić” tej sfery jego działalności od innych, gdyż owo „zjawisko”, intelektualne czy „fenomen” akademicki, jakim pozostaje osoba i dzieło K. Twardowskiego posiada cechy nierozdzielności działań i myśli „holistycznej”. Pozostaje swoistym bytem naukowym i filozoficzno-pedagogicznym, który ciągle, po wielu dziesięcioleciach,

wielorako i silnie inspiruje, zwłaszcza w dziedzinie ogólnej myśli antropologiczno-wychowawczej i filozofii pedagogicznej³⁷.

Spośród licznych grona uczniów i twórczo nastawionych kontynuatorów orientacji naukowo-filozoficznej K. Twardowskiego, uformował się nurt filozoficzno-antropologiczny, psychologiczno-pedagogiczny wywodzący się z ogólnej filozofii wychowania i refleksji nad wychowalnością człowieka. Do grupy osób konstytuującej ten nurt należeli m.in. W. Witwicki, S. Błachowski, S. Baley, M. Kreutz, L. Blaustein i R. Ingarden. Tworzyli oni psychologiczno-pedagogiczny i filozoficzny zarazem nurt badań nad psychologią człowieka jako istoty podlegającej rozwojowi duchownemu i wychowaniu. Interesowała ich wiedza o wychowaniu wyprowadzana z ogólnej filozofii i refleksji nad wychowalnością człowieka. Stanowili oni odłam i kontynuację lwowskiej szkoły filozoficznej K. Twardowskiego. Był to nurt badań i studiów, który wyrastał z pewnej odmiany pozytywistycznego modelu naukowości i swoiście, neopoztywistycznie pojętej filozofii.

Był on także częścią procesu ugruntowywania się z końcem XIX i w początkach XX wieku metodologicznej i naukowej oraz aplikacyjnej i utylitarnej funkcji psychologii i pedagogiki. Dostępne metody badań; wyniki obserwacji, analizy eksperymentów, testy i pomiary, nowe modele kształcenia oparte na deweyowskim pragmatyzmie dostarczały dowodów na to, iż dziedziny wiedzy o wychowaniu „skazane” były na odrębność akademicką i względną samodzielność naukowo-poznawczą.

Ale w Uniwersytecie Lwowskim na początku XX wieku dziedziny wiedzy o wychowaniu pozostawały w dalszym ciągu, zarówno pod względem akademickim, a tym bardziej naukowym, dalece niesamodzielne. Jeżeli ówczesne, kształtujące się środowisko filozoficzne Uniwersytetu Lwowskiego pozostawało pod „urokiem” mistrza, to jednak każdy z jego członków poszukiwał własnej drogi dla naukowych realizacji i akademickich spełnień. Z czasem nasilała się tendencja przekraczania i niejako uchylania surowego i sztywnego zarazem modelu naukowości w duchu neopoztywizmu, a także kanonów filozofii tradycyjnej i podążania w kierunku metodologicznie bardziej swobodnej wizji psychologii eksperymentalnej i humanistycznej. Było to zara-

zem poszukiwanie miejsca pedagogiki na pograniczach teorii i antropologii wychowania, czy bezpośrednio w obszarze psychologii.

Podobnej ewolucji podlegały poglądy, twórczość i aktywność pisarska K. Twardowskiego. I w tym sensie cała ta formacja zbliżała się do psychologii pedagogicznej i antropologii psychologicznej, a także do innych jeszcze powiązań filozofii z dziedziną wychowania człowieka. W rozważaniach ujawniały się niektóre cechy nurtu fenomenologii pedagogicznej o egzystencji człowieka, jego kulturze i wychowaniu. Przybliżało to niektórych autorów filozofii lwowskiej do koncepcji, w ramach której rozpatrywano zagadnienia doświadczania indywidualnego i przeżycia osobniczego, oraz ich znaczenia w dziedzinie wychowania i wychowalności, znaczenia z punktu widzenia istoty wychowania, jego granic i możliwości.

9. Szkoła pedagogiczna i psychologiczna

Daje się w tym kontekście sformułować kilka kategorii zagadnień. Są to: działalność akademicka i dydaktyczna K. Twardowskiego w dziedzinie pedagogiki i psychologii oraz ogólny wkład do rozwoju nauk o wychowaniu w Uniwersytecie Lwowskim; myśl i twórczość w obszarze problematyki wychowania i edukacji oraz antropologii pedagogicznej; K. Twardowski jako człowiek i nauczyciel, ideowe, intelektualne i duchowe aspekty jego osobowości pedagogicznej; wreszcie uczniowie, inspiracje i kontynuacje oraz nowe odłamy szkoły psychologiczno-pedagogicznej.

Przede wszystkim K. Twardowski przez całe dziesięciolecie osobiście inspirował, współtworzył instytucjonalne, naukowe i organizacyjno-dydaktyczne podstawy pedagogiki i psychologii w Uniwersytecie Lwowskim, rozumiejąc je jako integralne dziedziny nauk o wychowaniu. Wspólnie z B. Mańkowskim zorganizował już na początku wieku Seminarium Pedagogiczne (1907) jako profesjonalną jednostkę pedagogiki akademickiej. Dzięki swoim kompetencjom teoretycznym i talentom dydaktyczno-pedagogicznym pozostawał do końca istnienia Studium Pedagogicznego jego patronem intelektualnym i gorącym rzecznikiem jako niezbędnej instytucji akademickiej, zapewniając jej ciągłość istnienia.

K. Twardowski wspierał działalność Studium Pedagogicznego, zwłaszcza po śmierci B. Mańkowskiego (1852 - 1921). Z jego to inicjatywy obowiązki kierownika studium powierzono wtedy K. Ajdukiewiczowi, który jako filozof, logik i metodolog nie okazywał zbyt wiele zainteresowania i pasji dla tej jednostki. Być może nie starczyło kompetencji i przekonania dla dzieła zapoczątkowanego przez B. Mańkowskiego. Ale K. Twardowski nieprzerwanie prowadził zajęcia w Studium Pedagogicznym. Były to wykłady i ćwiczenia z pedagogiki, dydaktyki ogólnej i dydaktyki filozofii³⁸. Przez z górą 30 lat prowadził również seminaria pedagogiczne, których owocem było kilkadziesiąt prac magisterskich i kilka doktorskich z dziedziny pedagogiki i dydaktyki ogólnej³⁹. Zapisał się też chlubnie w ciągu kilku dziesięcioleci jako wykładowca uniwersytecki i organizator egzaminów kwalifikacyjnych z pedagogiki i psychologii dla nauczycieli szkół średnich, a także jako współinicjator praktyk pedagogicznych w szkołach średnich dla słuchaczy „Studium Pedagogicznego”⁴⁰.

Nade wszystko K. Twardowski ze względu na swój autorytet akademicki i wszechstronność naukową odegrał kluczową rolę w rozwoju całego środowiska nauk o wychowaniu w UJK. Uczestniczył w naukowych i akademickich awansach niemal wszystkich wybitnych i mniej znaczących psychologów i pedagogów. Był członkiem, a najczęściej także przewodniczącym Komisji Rady Wydziału (m.in. jako dziekan) dla oceny naukowej i osobowej kandydatów do habilitacji. Dotyczyło to m.in.: A. Danysza, B. Mańkowskiego, R. Ingardena, W. Witwickiego, Z. Kukulskiego, M. Kreutza, S. Błachowskiego, L. Jaxa-Bykowskiego, S. Łempickiego. W dużej mierze przyczynił się również do przeprowadzenia, jako „profesor honorowy”, habilitacji pedagogicznej K. Sośnickiego i M. Ziemnowicza⁴¹.

W znacznej mierze odrębny rozdział aktywności naukowej tego wybitnego lwowskiego uczonego stanowiła psychologia. K. Twardowski wygenerował ją z łona koronnej swej dyscypliny, tj. filozofii, w tym metodologii nauki i teorii wartości. K. Twardowski był twórcą zróżnicowanego i niezupełnie spójnego modelu uprawiania psychologii empirycznej (eksperymentalno-naukowej), psychologii rozwojowej i wychowawczej. Był prekursorem i inspiratorem badań empirycz-

nych w tej dziedzinie, opartych na obserwacji, metodach statystycznych, ale też chętnie odwoływał się do refleksji, analizy teoretycznej, oceny i wartościowania humanistycznego.

Była to szkoła na tyle przedmiotowo i metodologicznie pojemna, iż pomieściły się w niej różne nurty, odrębne stanowiska i odmienne tożsamości twórcze tak wybitnych uczniów tego filozofa, psychologa i pedagoga, jak: W. i T. Witwicy, S. Baley, S. Błachowski i I. Dąbska, H. Słoniewska (obie bliższe filozofii), E. i L. Błasteinowie (z pogranicza antropologii wychowawczej i psychologii), czy wreszcie R. Ingarden (fenomenologia wychowania) i M. Kreutz (psychologia pedagogiczna). Ale też u każdej z tych osobowości naukowych pozostał znamieny rys badawczy, osobliwy trend dociekliwości i jasności myśli oraz odpowiedzialności naukowej wywiedziony ze szkoły K. Twardowskiego. Ich postawa badawcza naznaczona była swoistym kultem prawdy, rzetelności warsztatu i wyrazistości myśli. I choć wiele wątków z tych myśli ma już prawie wyłącznie wartość historyczną, to jednocześnie istnieją one nadal jako ważne inspiracje na drodze rozwoju polskiej psychologii pedagogicznej, jako fundamentalne przesłania nauk o wychowaniu wykraczające swym znaczeniem poza czas II Rzeczypospolitej, często dziś niedoceniane.

Zainteresowania K. Twardowskiego naukami o wychowaniu, psychologią i jej okotopedagogicznymi związkami brały się od zarania jego obecności w Uniwersytecie Lwowskim. Jeszcze na przełomie minionych wieków, przed wybuchem I wojny światowej pod jego patronatem ukształtowały się też naukowe i organizacyjno-dydaktyczne formy nowoczesnego uprawiania akademickich nauk o wychowaniu w okresie II Rzeczypospolitej.

10. Uwagi na zakończenie

K. Twardowski stworzył szkołę filozoficzną. Z tego powodu zajął trwałe miejsce w dziejach nauki polskiej. Ale uczniowie tego filozofa i „nauczyciela – nauczycieli” poszli różnymi drogami. Część zajęła się rozwijaniem „czystej” filozofii, logiki, teorii nauki i innych działań szeroko pojętej filozofii. Było ich bardzo wielu, ale do najwybitniejszych należeli: T. Kotarbiński,

J. Łukasiewicz, Z. Zawirski, S. Leńniewski, T. Czeżowski, I. Dąbska, W. Tatarkiewicz. Inni zaś poszukiwali swojego miejsca na pograniczach filozofii (etyki i aksjologii) i psychologii: R. Ingarden, H. Śloniewska, L. Blaustein. Jeszcze inni sytuowali się wyraźnie w kręgu nauk psychologiczno-pedagogicznych, jak m.in.: W. Witwicki, S. Baley, S. Błachowski, B. Bandrowski, S. Lempicki, M. Kreutz. Zaś Z. Kukulski, L. Jaxa-Bykowski, J. Mirski, B. Nawroczyński, K. Sośnicki, L. Wytyczak, L. Isterewicz, M. Tyrowicz i M. Ziemnowicz, stworzyli dojrzałe metodologicznie, aksjologiczne i teleologiczne podstawy teorii wychowania dla kultury współistnienia różnych grup społecznych i etnicznych. Było tych uczniów – nauczycieli całe setki w całej Galicji i poza nią. Łączyły ich z mistrzem różne związki i rodzaje kontaktów. Jedni byli uczniami, inni uczniami i współpracownikami, inni tylko spokrewnieni naukowo, intelektualnie i pedagogicznie. Wszyscy zaś tworzyli unikalne środowisko akademickie i naukowe we Lwowie i poza nim. Tworzyli także niepowtarzalne środowisko towarzyskie, intelektualne i ethosowe w Uniwersytecie Lwowskim, wreszcie współtworzyli razem kulturę pedagogiczną i międzykulturowe środowisko edukacyjne i nauczycielskie tamtego czasu. Ale też niektóre paradygmaty tamtej teorii i metodologii pedagogicznej, aksjologii i teleologii wychowania uobecniały się w myśli i działaniach uczniów Szkoły Lwowskiej jeszcze przez wiele lat w Polsce powojennej.

Kwintesencję poglądów K. Twardowskiego w dziedzinie teleologii społeczno-pedagogicznej i równoprawności etniczno-kulturowej, a także aspiracji akademickich była mowa wygłoszona podczas uroczystości nadania tytułu doktora „honoris causa” Uniwersytetu Poznańskiego (1932)⁴². Zawarł on w tym refleksyjnym traktacie filozoficzno-pedagogicznym głębokie, pełne swoistej dramaturgii myśli i uczuć, wyznanie myśliciele, racjonalisty i wrażliwego nauczyciela. W tym swoistym manifestie dojrzałej myśli i filozoficznej koncepcji życia znalazł chyba poszukiwaną formułę kompromisu pomiędzy postulatem obiektywnego poznania, rzetelnością w poszukiwaniu obiektywnej prawdy, a rolą akademickiej edukacji otwartej na teleologię społeczną i utylitarą obecność wiedzy naukowej w życiu realnym. Potwierdził tym samym ostateczne zerwanie

z klasycznym modelem uniwersytetu i filozofii, a także i nauki uprawianej jako wyalienowana od życia „orędowniczka absolutnej prawdy”. Tym samym w pewnym sensie humanizował i upodmiotawiał w płaszczyźnie społeczno-edukacyjnej uniwersytet, filozofię i pedagogikę.

¹ Por. m.in. R. Jadcak, K. Twardowski, *Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych*, Warszawa 1992; idem, K. Twardowski *twórca szkoły lwowsko-warszawskiej*, Toruń 1991; K. Ajdukiewicz, *Poznanaukowa działalność K. Twardowskiego*, „Ruch Filozoficzny” R. XIX, 1959-1960; T. Kotarbiński, *Styl Pracy Kazimierza Twardowskiego*, „Ruch Filozoficzny” R. XIX, 1959-1960; H. Śloniewska, *Kazimierz Twardowski, nauczyciel i wychowawca* [w:] *Studia z teorii poznania i filozofii wartości*, red. W. Stróżewski, Warszawa 1978; W. Witwicki, *Kazimierz Twardowski*, „Przegląd Filozoficzny”, R. XXIII; J. Woleński, *Filozoficzna szkoła lwowsko-warszawska*, Warszawa 1985.

² Por. m.in. J. Woleński, *Filozoficzna szkoła...*; R. Jadcak, *Kazimierz Twardowski. Twórca szkoły lwowsko-warszawskiej*, Toruń 1991; idem, *Mistrz i jego uczniowie*, Warszawa 1997, s. 6-27 i dalsze; K. Ajdukiewicz, *Kazimierz Twardowski jako nauczyciel filozofii* [w:] *Z zagadnień wyższego szkolnictwa*, t. I, z. 1, Poznań 1948; H. Holland, *Legenda o Kazimierzu Twardowskim*, „Myśl Filozoficzna” 1953, nr 3.

³ W zbliżonej konwencji pisali: T. Rzepa, *Portrety psychologiczne filozofów ze szkoły lwowsko-warszawskiej*, „Przegląd Filozoficzny”, Nowa Seria R. III, 1994; R. Jadcak, *Seminarium Filozoficzne Kazimierza Twardowskiego*, „Edukacja Filozoficzna” 1989, vol. 9; H. Śloniewska, *Kazimierz Twardowski – Nauczyciel i wychowawca* [w:] *Studia z teorii poznania i filozofii wartości*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1978, s. 17; T. Czeżowski, *Kazimierz Twardowski jako nauczyciel filozofii* [w:] *Kazimierz Twardowski nauczyciel, uczonego obywatel*, Lwów 1938, s. 11; por. także, W. Okoń, *Wizerunki sławnych pedagogów polskich*, Warszawa 1993, s. 373-394.

⁴ Derzawnyj Archiw Lwiwskiej Oblastii, dalej: DALO, Fond 26, opis 5, 6, 7, 14 zawierają zespoły dokumentów źródłowych dotyczących spraw personalnych, naukowych i dydaktycznych pracowników Wydziału Filozoficznego; Studium Pedagogicznego, Seminarium Historii Oświaty, Zakładu Psychologii Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1900-1939.

⁵ Por. R. Jadcak, *Kazimierz Twardowski. Nota biograficzna*, Toruń 1991; T. Czeżowski, *Kazimierz Twardowski [w:] Kazimierz Twardowski, nauczyciel – uczonego – obywatel*, Lwów 1938; I. Dąbska, *Filozofia na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie*, „Zeszyty Lwowskie” (Londyn) 1971, nr 2; K. Ajdukiewicz, *Kazimierz Twardowski jako nauczyciel filozofii* [w:] *Z zagadnień dydaktyki wyższego szkolnictwa*, red. J. Rutkowski, t. 1, z. 1, Poznań 1948.

⁶ Por. W. Hahn, S. Starzyński, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego 1808/9 - 1909/10*, Lwów 1912, s. 503-510; także: D. Adamczyk, *Polskie społeczne placówki wydawnicze we Lwowie w dobie autonomii galicyjskiej*, Kielce 1996, s. 53-60; R. Jadczyk, *Mistrz i jego uczniowie*, cyt. wyd., s. 6-27, 205-226.

DALO, Fond 26, opis 5, spr. 1860. Akta osobowe K. Twardowskiego, w nich osobisty życiorys. Ponadto obszerna nota biograficzna Kazimierza Twardowskiego zawarta jest w Kronice Uniwersytetu Lwowskiego (1899-1910), Lwów 1912; W. Hahn, S. Starzyński, *Kronika Uniwersytetu...*, cyt. wyd., s. 503-510.

Autor ma świadomość bogactwa opracowań w tym zakresie; patrz np. T. Rzepa, *Portrety psychologiczne filozofów ze szkoły lwowsko-warszawskiej*, „Edukacja Filozoficzna” 1991, vol. 11: *Wokół pierwszej monografii o szkole lwowsko-warszawskiej*, „Studia Filozoficzne” 1986, nr 12 (rozprawy: J. Woleński, R. Jadczyk, T. Rzepa, J. Lipiec) oraz pozostała literatura uwzględniona w wcześniejszych przypisach i inna jeszcze.

⁹ DALO, Fond 26, opis 5, spr. 1860. Akta Personalne, „Curriculum vitae” dra K. Twardowskiego w Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego, 22.VI.1920, L. 1107.

¹⁰ Ibidem. Por. także J. Czerny, *Kazimierz Twardowski – współtwórca brentanowskiego programu filozofii*, Wrocław 1990.

¹¹ DALO, Fond 26, opis 5, spr. 1860. Akta Personalne, Rozporządzenie Ministra Wyznań i Oświecenia z dn. 20.X.1895, L. 24 848.

¹² Ibidem, Rozporządzenie MWiO z dn. 25.IX.1898, L. 24670.

¹³ DALO, Fond 26, opis 5, spr. 1860. Akta Personalne, dok 65/80.

¹⁴ Ibidem, dok. 65/80. Por. także: W. Hahn, S. Starzyński, *Kronika Uniwersytetu...*, cyt. wyd., s. 503-510; Centralny Dierżawnyj Istorycznyj Archiw (CDIA), Fond 174, 175, Komisja ds. Egzaminów dla nauczycieli szkół średnich we Lwowie.

¹⁵ DALO, Fond 26, opis 5, spr. 1860/67. Akta Personalne.

¹⁶ DALO, Fond 26, opis 5, spr. 1860; Ibidem, 1860/67.

¹⁷ W ustawie o „Ustroju Szkolnictwa Wyższego” (1920) wykorzystano propozycje K. Twardowskiego dotyczące m.in. organizacji studiów psychologicznych i pedagogicznych.

¹⁸ DALO, Fond 26, opis 5, spr. 1860. Ibidem, 1860/68.

¹⁹ DALO, Fond 26, opis 7, spr. 591. Zespół akt I - 171.

²⁰ Ibidem, dok. 1860/68. Rezygnacja ta wg badań autora tekstu wynikała z kluczowej różnicy zdań co do programu i organizacji zajęć z pedagogiki i dydaktyki na Wydziale Filozoficznym.

²¹ DALO, Fond 26, op. 5, spr. 1860. Zespół akt: Uchwała Wydziału Filozoficznego z II. 1903 r.

²² Ibidem, DALO, spr. 1860/68-69; także Archiw Lwowskovo Nacionalnowo Uniwersyteta imieni Iwana Franka, dalej ALNU, Fond 119, opis 1. Biblioteka im. W. Stefanyka (dawne Ossolineum).

²³ Ibidem, DALO, spr. 1860/68-69; CDIA, Fond 445, syg. 2, 4, 6; Fond 484, 701 (Towarzystwa Oświatowe, Kulturowe i Pedagogiczne).

²⁴ Ibidem, DALO, dok. 1860/68-69.

²⁵ Ibidem, DALO, dok. 1860/71; CDIA, Fond 445, 484, 701 (Towarzystwa Oświatowe i Pedagogiczne).

²⁶ Aktywność K. Twardowskiego na tym polu mogła mieć także związek z faktem, iż los obdarzył go trzema córkami, którym starał się zapewnić gruntowne i wszechstronne wykształcenie.

²⁷ Por. także A. Karbowiak, *Historia TNSW we Lwowie*. Dodatek „Muzeum” 1908; CDIA, Fond 484 (Lwowski Zarząd Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Średnich).

²⁸ A. Karbowiak, *op. cit.*

²⁹ K. Szmyd, *Recepcja piśmiennictwa pedagogicznego Austrii i Niemiec w polskim czasopiśmiennictwie oświatowo-pedagogicznym Galicji (1855-1910)* [w:] Cz. Majorek, A. Meissner, *Myśl edukacyjna w Galicji (1772-1918)*, Rzeszów 1996.

³⁰ K. Twardowski, *Mowy i rozprawy*. Księga Pamiątkowa, red. K. Zagajewski, Lwów 1912.

³¹ DALO, Fond 26, opis 5, spr. 1860. Akta Personalne K. Twardowskiego 1860/72.

³² „Gazeta Lwowska” 1902, nr 246, s. 3; Inne pisma także drukowały teksty tej ankiety.

³³ DALO, Fond 26, opis 5, spr. 1860. Akta Personalne K. Twardowskiego 1860/73-74.

³⁴ Ibidem.

³⁵ W. Hahn, S. Starzyński, *Kronika Uniwersytetu...*, cyt. wyd., s. 503-510.

³⁶ Por. R. Jadczyk, *Mistrz i jego uczniowie*, cyt. wyd.; idem, *Kazimierz Twardowski. Nota biograficzna*, Toruń 1991; DALO, Fond 25, opis 5, spr. 1860/60-79, Akta Personalne. L. 1107/1920.

³⁷ Także i tym zagadnieniom poświęcone zostały niektóre prace, m.in. T. Czeżowski, *Kazimierz Twardowski jako nauczyciel* [w:] K. Twardowski, *Nauczyciel - uczonej - obywatel*, Lwów 1938; H. Słoniewska (red.), W. Stróżewski, *K. Twardowski - Nauczyciel i wychowawca* [w:] *Studia z teorii poznania i filozofii wartości*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1978; R. Jadczyk (red.), K. Twardowski. Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych, Warszawa 1992.

³⁸ DALO, Fond 26, opis 5, spr. 1860. Tezka osobowa. Por. Składy Uniwersytetu Jana Kazimierza 1918-1938.

³⁹ DALO, Fond 26, opis 7, spr. 434-1259 i inne. Akta Wydziału Humanistycznego.

⁴⁰ DALO, Fond 26, opis 5, spr. 1194. Akta Wydziału Humanistycznego.

⁴¹ DALO, Fond 26, opis 5, dok. 1194 (dotyczące wymienionych osób). Por. Akta Personalne.

⁴² K. Twardowski, *O dostojeństwie Uniwersytetu*, Uniwersytet Poznański, Poznań MCMXXXIII.